

مقاله با موضوع: معرفی شاهنامه خطی کتابخانه کاخ سعدآباد

پژوهشگر: الهام نصرت نظامی

چکیده

نسخه‌های خطی و آثار مکتوبی که در موزه‌های یک کشور حفظ می‌شود میراث فرهنگی و معنوی آن کشور به شمار می‌آید و معرفی آنها بسیار حائز اهمیت است. در این پژوهش سعی شده تا یکی از آثار ارزشمند تاریخی و هنری کاخ سعدآباد که به صورت یک نسخه مصور و ناشناخته از شاهنامه فردوسی است، معرفی گردد. این نسخه خطی، برخلاف بسیاری از نسخ خطی شاهنامه که در موزه‌ها و کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور وجود دارند و بارها مورد توجه هنرشناسان و صاحب‌نظران قرار گرفته‌اند، مورد توجه و بررسی کارشناسان قرار نگرفته است در واقع بررسی شاهنامه کاخ سعدآباد به صورت کیفی و زیبایی‌شناسی، تلاش برای شناسایی و معرفی این نسخه خطی است. با توجه به بررسی نگاره‌های این نسخه نفیس و ارزشمند، به نظر می‌رسد این شاهنامه در دوره تیموری و اوایل دوره صفویه در زمانی حدود بین نیمه دوم قرن نهم ه.ق تا نیمه اول قرن دهم ه.ق، به وجود آمده باشد. براساس ویژگی نگاره‌ها از نظر ترکیب‌بندی، عناصر تشکیل‌دهنده، نوع رنگ و رنگ آمیزی به کار رفته و ... احتمالاً ابتدا تحت تأثیر مکتب شیراز به عنوان مهد اصلی سبک دوره تیموری بوده و در مراحل بعدی بیشتر شاخصه‌های مکتب هرات به آن راه یافته است و حتی بعد از افول دوره تیموری و روی کار آمدن صفویان به دلیل قدرتی که مکتب هرات و هنرمندان دوره تیموری تا ثلث اول قرن دهم ه.ق داشته‌اند، علیرغم ورود عناصر صفوی به این نگاره‌ها و شباهت زیاد جزئیات نگاره‌ها با مکتب تبریز^۱، اما حفظ اصالت تصویرپردازی دوره تیموری را همچنان در خود دارد.

کلید واژه‌ها: نگارگری، سبک‌شناسی، دوران تیموری، دوران صفویه، شاهنامه‌نگاری، شاهنامه کاخ سعدآباد

مقدمه

آثار باستانی و قدیمی هر کشور اشاره به تاریخچه آن کشور دارد که با بررسی و تحلیل پیرامون آن می‌توان بسیاری از وضعیت‌های مرتبط و شرایط حاکم بر زمان را مورد بررسی قرار داد (دهالی^۱ و همکاران، ۲۰۲۰). بصورت کلی آثار باستانی هر کشور نماد آن جامعه است (لای^۲ و وانگ، ۲۰۱۷). شاهنامه یکی از آثار بسیار نفیس و ارزشمندی است که برای ما ایرانیان و حتی غیر ایرانیان جایگاه رفیعی دارد. بطور کلی رسوم و هویت ملی ما در شاهنامه حفظ شده و چه بسا بسیاری از اجزا فرهنگی آن در تند باد حوادث ویرانگر تاریخی از بین می‌رفت. اهمیت شاهنامه نه تنها به لحاظ ادبیات و گفتار شاعرانه آن است بلکه پیش از آن که مجموعه‌ای از داستان‌های به نظم در آمده باشد، شجره نامه ای است که کلمه کلمه و بند بند آن خواسته‌های نیاکان و آمال و آرزوهای ما است.

¹ Dhali

² Lai and Wang

با توجه به مطالعات و بررسی‌هایی که روی شاهنامه کاخ سعدآباد انجام شد به نظر می‌رسد براساس نوع تصویرپردازی، طراحی، نقاشی و به طور کلی نگارگری و صفحه‌آرایی این مجموعه، تلاش وافر صورت گرفته، آنچه که مورد مطالعه قرار گرفته است، نشان‌دهنده غنای تصویری و مفهومی نگاره‌های مصور شده در آن است که علاوه بر دستیابی به اطلاعات ارزشمند هنری آنها می‌توان به مطالعه و شناخت فضای فکری و مردم‌شناسی زمان خلق این شاهکار عظیم پی برد. گرچه زمان دقیق خلق این اثر ارزشمند، کاملاً مشخص نیست اما شاهنامه مورد نظر به دلیل ویژگی‌های منحصر بفرد بصری و کیفیتی که دارد کاملاً قابل بررسی و نیازمند توجه ویژه است.

چنانچه گفته شد سرگذشت واقعی این شاهنامه به طور کامل مشخص نیست اما با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، گفته می‌شود که در سال ۱۳۴۲ ه.ش کارشناسان دفتر **فرح پهلوی**، به دستور وی آثار هنری بسیاری را جهت ایجاد موزه‌های تاریخی - فرهنگی خریداری می‌کرده‌اند و چنان‌که از تاریخ پیدایش موزه‌ها در ایران نشان می‌دهد در همین سال است که خیلی از موزه‌های ایران پایه‌گذاری شده و تشکیل می‌شوند. از جمله این موزه‌ها، موزه هنرهای تزئینی در خیابان کریمخان در تهران بوده است. شاهنامه‌ای که اینک به نام **شاهنامه کاخ سعدآباد** نامیده و معرفی شده یکی از همان آثاری بوده که توسط همان کارشناسان خریداری شده است که متأسفانه در حال حاضر هیچ سندی از خرید آن یافت نشده است. محل نگهداری این شاهنامه و بسیاری از آثار هنری در مخزن **موزه هنرهای تزئینی تهران** بوده که متأسفانه به دلیل ورود آب به داخل مخزن، باعث ایجاد صدمات زیادی به آثار شده (لازم به ذکر است شاهنامه مذکور در زمان خریداری نیز به صورت مندرس و برگه برگه بوده) مشکلاتی که آب‌گرفتگی ایجاد میکند منجر به تعطیلی موزه شده و تمامی آثار آن به موزه‌های دیگر منتقل می‌شود.

پس از تعطیلی موزه هنرهای تزئینی، و انتقال بعضی از آثار خطی آن به مجموعه سعدآباد مقارن با ایجاد موزه خط و کتابت میرعماد در یکی از بناهای مجموعه سعدآباد که سابقاً کاخ فرحناز و علی‌رضا پهلوی بود، میباشد. بدین ترتیب نسخه‌های خطی موزه هنرهای تزئینی وارد موزه خط و کتابت میرعماد می‌شود و نسخه خطی شاهنامه نیز جزو آثار موزه‌ای آن ثبت می‌گردد. در سال ۱۳۷۸ ه.ش، نیز با هماهنگی و همکاری با پژوهشکده حفاظت و مرمت سازمان میراث فرهنگی تصمیم به مرمت و احیاء شاهنامه گرفته شده و به آنجا منتقل می‌گردد در آنجا توسط کارشناسان خبره، اقدام به جزوه بندی آن نموده و میزان اسیدیته آن نیز کنترل می‌گردد. (لازم به ذکر است آثار مرمت‌های غیر اصولی و سنتی بر روی آن وجود دارد).

اما متأسفانه در سال ۱۳۸۹ ه.ش، تصمیم به انتقال بخشهایی از سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری به شهرستان شیراز گرفته می‌شود که یکی از آنها پژوهشکده حفاظت و مرمت

سازمان میراث فرهنگی است و در پی آن عودت شاهنامه به مجموعه سعدآباد و توقف اقدامات مرمتی آن بود که البته این بار تصمیم گرفته شد تا شاهنامه به کتابخانه مرکزی مجموعه فرهنگی - تاریخی سعدآباد تحویل داده شده و در مخزن کتابخانه سعدآباد نگهداری شود این شاهنامه تا حال حاضر ناشناخته بوده و برای اولین بار در قالب پایان‌نامه، با هدف معرفی این اثر نفیس، سعی در شناساندن این اثر انجام گرفته است و مقاله حاضر استخراج بخشی از پایان نامه مذکور بوده، امید است که این پژوهش که بیانگر گوشه کوچکی از این اثر فاخر است قدم اول و محکمی باشد برای پژوهش‌های پر بارتر بعدی تا ارزش‌های واقعی و حقیقی این شاهکار هنری به طور کامل‌تر معرفی شود.

نوع مواد اولیه‌ای که در ترسیم نگاره‌ها و خط نوشته‌ها و حتی کاغذ آن مورد استفاده قرار گرفته، نشان می‌دهد استفاده از مواد اولیه مرغوب و سرمایه‌گذاری که جهت تولید و خلق آن انجام شده است کاملاً هدفمند بوده است به طوری که این اثر توانسته است با همان کیفیت اولیه رنگ‌ها تا زمان حال حاضر باقی بماند. براساس آنچه که ذکر شد سرگذشت این شاهنامه در هاله‌ای از ابهام است زیرا هیچ نشانی از خالقان این اثر بدیع وجود ندارد یا شاید تاکنون به دست نیامده است. این اثر گراندقدر متأسفانه به دلیل کم اهمیت به نظر رسیدن آن از مراقبت‌های ویژه یا بررسی‌های کارشناسانه مهجور مانده است.

بررسی اثر

کتاب‌آرایی شاهنامه کاخ سعدآباد بسیار سنجیده و با دقت انجام شده به گونه‌ای که جدول‌کشی‌ها و دقتی که در ترسیم حواشی یا جای‌گذاری نگاره‌ها و... شده است گویای این مطلب است. با این‌که در تمام صفحات، این خط‌کشی و جدول‌بندی‌ها با خطوط واضح ترسیم شده و مشخص شده‌اند اما در برخی از صفحات حاوی نگاره، خطوط حاشیه‌ها یا به صورت تک رنگ طراحی شده‌اند یا به طور عمد در زیر رنگ-های تصاویر نگاره‌ها مخفی شده‌اند علت این امر، به نظر می‌رسد اولویت دادن ترکیب‌بندی یا کادر نگاره نسبت به حاشیه در صفحه‌آرایی است.

تناسب بین اندازه نگاره‌ها و عناصر تشکیل‌دهنده آنها نیز حائز اهمیت است با اینکه اندازه پیکره‌ها و حیوانات نسبت به سایر عناصر بزرگتر است اما کل ترکیب‌بندی به گونه‌ای است که تعادل مناسبی در کل صفحه در ارتباط با متن به وجود آورده است. براساس صفحات به دست آمده و موجود از این نسخه، به طور کلی تعداد آنها ۵۱۵ برگ می‌باشد که ۵۱ برگ آن دارای نگاره است (البته در تمام صفحات به صورت تک نگاره و در یک برگ دو تا نگاره مجزا نقاشی شده است). با توجه به صفحه‌آرایی ویژه این نسخه که دارای تنوع فوق‌العاده‌ای است، محل قرارگیری نگاره‌ها در صفحات مختلف، متفاوت است به طوری که ۲۲

نگاره در پایین صفحه، ۱۶ نگاره در بالای صفحه و ۱۴ نگاره در میان صفحه کار شده است. تنوع قرارگیری نگاره‌ها در قسمت‌های متنوع در صفحات مختلف، نشان‌دهنده قوی بودن سبک کتاب‌آرایی شاهنامه کاخ سعدآباد است. جهت آشنایی بیشتر با تنوع اندازه در نگاره‌های این شاهنامه، جدولی طراحی شده است که اندازه هر یک از نگاره‌های موجود در آن، نوشته شده است. اندازه صفحات این نسخه خطی تقریباً در قطع رحلی است. و اندازه نگاره‌ها نیز از تنوع خاصی برخوردار است که به شرح جدول زیر می‌باشند:

جدول ۱: اندازه نگاره‌ها در شاهنامه کاخ سعدآباد

اندازه کادر نگاره (بر حسب سانتی متر)	تعداد نگاره
۹ × ۱۸.۵	۶ عدد
۹.۵ × ۱۸.۵	۱۲ عدد
۱۰ × ۱۸.۵	۴ عدد
۱۰ × ۱۸	۱ عدد
۸.۵ × ۱۸.۵	۱۲ عدد
۴.۵ × ۱۸.۵	۱ عدد
۷.۵ × ۱۸.۵	۱ عدد
۱۱.۵ × ۱۸.۵	۲ عدد
۸ × ۱۸.۵	۲ عدد
۷.۵ × ۲۱	۱ عدد
۷.۵ × ۱۹.۵	۱ عدد
۹.۵ × ۱۴	۱ عدد
۹ × ۱۴	۱ عدد
۱۲ × ۲۰	۱ عدد
۱۲ × ۸.۵	۱ عدد
۹.۵ × ۱۴.۵	۱ عدد

بررسی ویژگی‌های بصری نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد

نگاره‌های نسخه خطی شاهنامه کاخ سعدآباد دارای ویژگی‌های منحصر بفردی از نظر بصری است. اساسی‌ترین ویژگی مشترک کلیه نگاره‌های شاهنامه مذکور، ترکیب رنگ‌های بسیار زنده و پر جلای آنهاست. از طرفی طراحی پر تحرک و زنده، از دیگر ویژگی‌های بارز این نگاره‌هاست. طرح‌ها و دیگر اجزای تصاویر چنان آزادانه ترسیم گشته‌اند که اغلب ممکن است از آنها به عنوان تصاویر بی‌دقت یا ناشیانه

نام برده شود اما در عین حال می‌توان گفت که بی‌دقتی موجود در تصاویر نه ناشی از ضعف، بلکه حاکی از حرفه‌ای بودن نقاش در اتخاذ شیوه هنری خلاق خویش است.

تحرک و پویایی پیکره‌ها و نقوش حیوانی، بارزترین خصوصیت مهمی است که می‌توان به آن اشاره کرد. طراحی پیکره‌ها در حالات مختلف به صورت ایستاده، نشسته، نیمه ایستاده، خمیده و ... حاکی از قدرت قلم طراح و نگارگر دارد چرا که با ظرافت و دقت در ایجاد حرکت‌های بدن افراد و هماهنگی در ترکیب‌بندی نهایی نگاره، سعی کرده در برانگیختن احساسات بیننده نقش مؤثری داشته باشد بنابراین دقت فراوانی در نشان دادن انواع حالات جسمی و روحی افراد نموده است. چرخش بدن حیوانات نیز از این نوع طراحی مستثنی نبوده و به همان قوت انجام شده است.

برخلاف پیکره‌ها و انواع نقوش حیوانی که با جزئیات و دقت تمام طراحی شده‌اند و گویا در اولویت نخست بوده‌اند، منظره‌نگاری نگاره‌ها به صورت کاملاً ساده و خلاصه شده نقاشی شده‌اند.

پس‌زمینه نگاره‌ها شامل زمین چمن، تپه‌ها و صخره‌هایی با شیب ملایم است که هر یک ویژگی‌های خاص خود را دارند. چنان‌که در اغلب نگاره‌ها مشاهده می‌شود در اغلب موارد زمین به رنگ آبی است و سطح آن با برخی بوته گل‌های کوچک و خلاصه شده با یک رنگ‌بندی کاملاً متضاد با زمینه، پوشیده شده‌اند. بوته‌های گل اگر چه از نظر اندازه، یک مقداری بزرگتر از اندازه طبیعی کشیده شده‌اند اما از نظر طراحی کاملاً ساده و بدون پرداختن به جزئیات کامل، نقاشی شده‌اند. گویا نقش گل و بوته در اولویت‌های بعدی و نه چندان مهم بوده و در واقع هدف آن صرفاً جهت پر کردن فضای خالی یا ادامه دادن سنت‌های پیشین بوده است.

زمین نزدیک به رودخانه یا چشمه‌ها به صورت چمن سبز و نسبتاً پر گل‌تر نسبت به قسمت‌های انتهایی پس‌زمینه نقاشی شده است. صخره‌ها یا تپه‌ها اغلب به صورت کاملاً ساده تصویر شده‌اند که البته با سایه روشن‌هایی کمی تیره‌تر در قسمت لبه‌ها برای جداسازی آنها از آسمان استفاده شده است. (تصویر ۱) در برخی موارد شکل صخره‌ها به صورت سر انسان یا حیوان و به صورت تک رنگ به تصویر درآمده‌اند. (۲ و ۳)

تصویر ۱ بخشی از تصویر؛ استفاده از رنگ تیره‌تر در قسمت لبه تپه‌ها و جداسازی آنها از فضای پس‌زمینه

تصویر ۲ بخشی از تصویر؛ لبه تپه ها
به شکل سر انسانی

تصویر ۳ بخشی از تصویر؛ لبه صخره ها ها
به شکل سر حیوانی

استفاده فراوان از طراحی آب در نگاره‌های شاهنامه کتابخانه کاخ سعدآباد، قابل توجه است. تمامی آب‌های نقاشی شده به دلیل استفاده از نقره در حال حاضر به رنگ سیاه درآمده‌اند.

دقت در ترسیم تمامی جزئیات لباس‌ها و نشان دادن سمت یا شخصیت افراد از روی نوع لباس‌ها یکی دیگر از ویژگی‌های مهمی است که گویا نسبت به سایر عناصر در نگاره‌ها اولویت بالاتری داشته است مثلاً لباس رستم که دارای تزئیناتی از جنس پوست ببر است در همه نگاره‌ها یکسان است به گونه‌ای که جامه پوشیده بر تن او با طرح پوست ببر بیان و کلاهی که بر سر دارد به شکل سر ببر سفید است از طرفی سر گرز یا عصایی هم که در دستان اوست به شکل سر یک گاو است بنابراین با این مشخصات می‌توان شخصیت رستم را در تمامی نگاره‌ها به وضوح تشخیص داد.

با توجه به اهمیت عناصر در نگاره‌ها و ویژگی‌های منحصر به فرد آنها در ادامه این مبحث، به شرح مطالب از برخی ویژگی‌های مهم آنها در شاهنامه کاخ سعدآباد از نظر ترکیب‌بندی با آن پرداخته می‌شود.

ترکیب‌بندی

از نظر ترکیب‌بندی نگاره‌ها، خروج عناصر از کادر یا تلفیق کادربندی در لابلای فضای متن (اشعار) به شیوه کاملاً آزادانه مهم‌ترین ویژگی است که نشان‌دهنده همخوانی متن نوشته‌ها و تصاویر با یکدیگر است.

تداعی همخوانی متن یا تصویر به دو شکل نشان داده شده است:

الف) نوع کادربندی (چارچوب نگاره) و اندازه آن در فضای داخلی تمام صفحه

ب) شیوه طراحی عناصر در داخل فضای اختصاص یافته به نگاره

منظور از نوع کادربندی در فضای داخلی تمام صفحه این است که فضای مورد نظری که با هدف طراحی نگاره‌ها، اختصاص یافته گاهی به صورت یک کادر مستطیل شکل است و خط نوشته‌ها در ستون‌های

عمودی قرار گرفته‌اند بنابراین با اینکه ارتباط محتوایی عمیقی بین متن و نگاره‌ها وجود دارد اما از نظر بصری کادر خط نوشته‌ها و تصاویر از یکدیگر مستقل هستند. (تصاویر ۴- الف و ب)

ب

الف

تصاویر ۴ الف و ب. کادربندی منظم و مستقل نگاره‌ها

در بیشتر موارد شکل کادر از حالت مستطیل منظم خارج شده و هر جا که فضای خالی وجود داشته کادربندی دور تادور آن به صورت خط کشی شده منفک شده است. (تصاویر ۵ الف و ب)

ب

الف

تصاویر ۵ الف و ب. انواع کادربندی نامنتظم نگاره‌ها

درواقع فضایی که جهت طراحی تصاویر اختصاص یافته به صورت یک کادر بسته شده نیست یعنی علاوه بر این که خود کادربندی به شکل آزاد طراحی شده نوع چیدمان و طراحی عناصر داخلی نیز نقش به سزایی در القای متداخل بودن متن و تصاویر دارند به گونه‌ای که بیننده در مشاهده بصری نگاره‌ها با متن

اشعار، آنها را دو تا موضوع کاملاً مرتبط با هم می‌بیند. دلیل مهم این القای بصری متن و تصویر به صورت واحد در نظر بیننده، از یک طرف برمی‌گردد به همخوانی موضوع نگاره‌ها با متن اشعار و از طرفی نوع ترکیب‌بندی و قرارگیری سایر عناصر به صورت کاملاً پویا و پر تحرک و نیمه بودن برخی از آنها در قسمت‌های لبه‌های دو تا دور کادر. به عنوان مثال در قسمت پایین تصاویر ۶ الف و ب، می‌توان به نیمه بودن بدن انسان‌ها یا حیواناتی مانند اسب در داخل کادر اشاره کرد که یا در حال ورود به داخل یا خارج چارچوب نگاره هستند و گاهی نیز شکل کامل آنها به صورت ایستاده یا در حال حرکت روی لبه‌های کادر نگاره یا میله‌های حواشی کل صفحه‌ای که متن اشعار نیز در آن نوشته شده است، می‌باشد. خروج برخی عناصر از چارچوب نیز در برخی از نگاره‌ها مشاهده می‌شود که سبب نشان دادن تحرک و پویای ترکیب-بندی هستند. (تصاویر ۶ الف و ب)

ب

الف

تصاویر ۶ الف و ب. نحوه خروج عناصر از کادر نگاره‌ها

در برخی موارد مانند قسمت بالای تصویر ۶ الف، به دلایلی که بر ما معلوم نیست آگاهانه بوده یا ناخودآگاه اتفاق افتاده است و ممکن است به دلایلی از جمله کم آمدن فضای لازم برای طراحی، ایجاد نوعی ترکیب‌بندی جدید یا خروج از کادر با هدف خارج کردن ذهن و چشم بیننده از صفحه مورد نظر و... به نگارگر جسارت بیشتری در خروج عناصر از چارچوب نگاره را داده است به طوری که گویا تمام فضای روایی تصویر، به طور عمد به بیرون هدایت شده است.

اولویت‌بندی عناصر در کل ترکیب‌بندی نگاره‌ها از جلو به عقب است گویا متن روایت تصویری با توجه به آنچه که مهم است در قسمت جلو، به تصویر کشیده شده و کم‌کم با عقب رفتن به درون نگاره، افراد یا سایر عناصر به شکل کلی‌تر، خلاصه شده‌تر و کم اهمیت‌تر طراحی شده‌اند پس در واقع پیش‌زمینه نسبت به پس‌زمینه از اولویت و جایگاه بالاتری قرار دارد و هر چه عناصر به سمت داخل کشیده می‌شوند گویا اهمیت و جایگاه آنها به مراتب پایین‌تر می‌آید. به نظر می‌رسد در این نوع ترکیب‌بندی بر اساس اولویت‌ها، نگارگر به عمد این شیوه را اتخاذ کرده است به طوری که نوعی پرسپکتیو عمقی را به وجود آورده است.

انواع نقوش طراحی شده در شاهنامه مورد بررسی

نقوش انسانی

از جمله مهم‌ترین ویژگی نقوش انسانی در نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد، تحرک، پویایی و دقت در ترسیم جزئیات حالات جسمی و روحی آنهاست. پیکره‌های انسانی شامل مرد و زن می‌باشد که البته تعداد مردان خیلی بیشتر از زنان طراحی شده‌اند.

پیکره‌ها به شکل‌های مختلفی از جمله نشسته، ایستاده، در حال حرکت، نیم‌خیز، درازکش، زانو زده، آویزان و... طراحی و نقاشی شده‌اند. (تصاویر ۷ الف، ب و ج) جالب اینجاست که در هر یک از حالات مختلفی که ذکر شد باز هم تنوع دیده می‌شود که همین امر تأکید بیشتری بر پویایی و با نشاط بودن پیکره‌ها در چارچوب ترکیب‌بندی نگاره‌ها دارد به عنوان مثال حالتی مانند نشستن که به شکل‌های مختلفی طراحی شده است در نحوه نشستن افراد بر اسب، تخت، زمین، فرش و ... کاملاً متفاوت بوده و دارای تنوعی مثال زدنی است در سایر حالات نیز این تنوع مشاهده می‌شود.

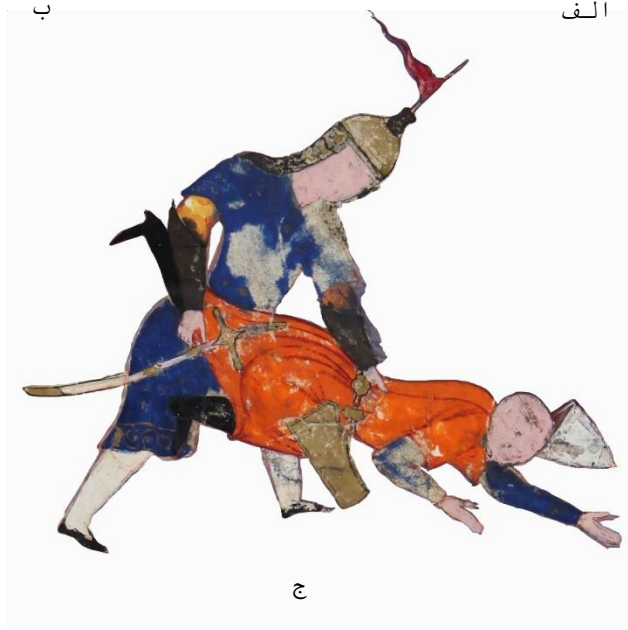
اکثر تصاویری که در این شاهنامه طراحی شده، صحنه‌های نبرد و رزم است و فضای حاکم، گویا فضایی مردانه و خشن است و هر چه که به صفحات انتهایی نزدیک‌تر می‌شویم صحنه‌ها بعد آرام‌تری به خود گرفته و تغییری در فضای حاکم بر نگاره ایجاد شده به طوری که گویا عارفانه‌تر شده است. البته تغییر فضای حاکم بر نگاره، تغییری در نوع قلم به وجود نیاورده و کماکان خطوط به شیوه پیشین ادامه یافته است.

ب

الف

ج

تصاویر الف، ب و ج. انواع حالت‌های قرارگیری
پیکره‌ها در نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد

نقوش حیوانی

نقوش حیوانی مختلفی در نگاره‌های شاهنامه کتابخانه کاخ سعدآباد نقاشی شده از جمله: اسب، گرگ، فیل و موجودات افسانه‌ای مانند اژدها و سیمرغ. بیشترین حیوانی که مورد طراحی قرار گرفته، اسب است که با دقت در ترسیم جزئیات از پوست بدن اسب گرفته تا زین و یراق مربوط به آن، توجه ویژه هنرمندان به آن قابل تحسین است. (تصاویر ۸ الف، ب و ج)

ب

الف

ج

تصاویر ۸ الف، ب و ج. انواع اسب و گرگ در نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد

مناظر طبیعی

مناظر طبیعی شامل انواع بوته‌های گل و گیاه، درخت، آب، چمن، تپه‌ها و صخره‌هاست. استفاده از درختان پر برگ، پر شکوفه و بوته‌های گل و گیاه به صورت خیلی ساده و خلاصه شده

در نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد استفاده شده است. چنان‌که گویا در مراحل بعدی اولویت قرار داشته و صرفاً جهت پر کردن فضا یا ادامه منظره‌نگاری به سبک پیشینیان به کار رفته است. تک گل‌های بزرگ شده بیشترین کاربرد را داشته است. (تصاویر ۹ الف، ب، ج، د، ه)

ب

الف

ه

د

ج

تصاویر ۹ الف، ب، ج، د، ه. انواع بوته‌های گل در منظره-نگاری نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد

سایر عناصر تزئینی

نقوش دیگری از جمله ابزارآلات رزم و بزم، انواع تختگاه‌ها، آلاچیق‌ها و... وجود دارند که بررسی همه آنها در این مجال نمی‌گنجد بنابراین به یکی از مهم‌ترین وسایل یعنی زیراندازها به ویژه قالی و قالیچه‌ها پرداخته می‌شود که از مشخصه‌ها و منبع اطلاعاتی خوبی جهت یافتن پیشینه خلق این نسخه خطی می‌باشند زیرا نوع قالی‌های نشان داده شده در این نگاره‌ها مربوط به یک دوره زمانی خاص به ویژه دوره تیموری هستند که چنین طرح‌هایی وارد نگارگری شد. قالی‌های

دیده شده با توجه به میزان اشغال فضای نگاره به نظر می‌رسد در اندازه‌های بزرگ پارچه است که به صورت سرتاسری کف تالار دربار یا آلاچیقی بر پا در دامنه طبیعت گسترده شده‌اند. (تصاویر ۱۰ و ۱۱) طرح و نقش این نوع قالی‌های بزرگ دارای ترکیبی از اسلیمی‌ها و گل‌های ختایی است که با نوع خاص ترکیب‌بندی طراحی فرش به ویژه طرح افشان، کاملاً مطابقت دارد. با این‌که نقوش به شکل گذرا و بدون دقت در پردازش و جزئیات طراحی و رنگامیزی شده‌اند اما از نظر کلی دارای انسجام قابل توجهی است به طوری که کاملاً طرح فرش خود را نشان می‌دهد. در ترسیم نقوش قالی‌ها علاوه بر ترکیب‌بندی کلی طرح که از نوع افشان و سرتاسری می‌باشد در قسمت جزئیات نیز اغلب اسلیمی‌های ابر چینی و بندهای ختایی با یک نوع گل شاه عباسی، گل‌های چند پر ساده و برگچه‌های کوچک تزئینی به تصویر در آمده‌اند.

تضاد رنگی کاملاً واضحی در متن و حاشیه و حتی تزئینات روی فرش‌ها دیده می‌شود که در هماهنگی با سایر عناصر ترکیب‌بندی در نگاره‌ها همخوانی و تناسب دارد. همین امر موجب درخشش و جلای رنگی آنها نیز شده است زیرا نقوش در حاشیه به صورت تک رنگ و معمولاً به رنگ طلایی یا آکر، روی یک زمینه سورمه‌ای یا مشکی کار شده و در متن یا زمینه از روش تیره - روشن برای نشان دادن تزئینات استفاده شده است به طوری که رنگ زمینه اگر آبی یا صورتی کم‌رنگ بوده برای نقوش روی آن علاوه بر به کار بردن رنگ‌های آبی تیره‌تر یا قرمز تیره‌تر از یک رنگ متضاد دیگر هم استفاده شده است.

تصویر ۱۰ قالی بزرگ پارچه با طرح افشان با تزئینات بندهای ختایی، دارای رنگ‌های سرد، شاهنامه کاخ سعدآباد

تصویر ۱۱قالی بزرگ پارچه با طرح افشان با تزئینات ابر چینی و بندهای ختایی، دارای رنگهای گرم، شاهنامه کاخ سعدآباد

نتیجه گیری:

کتاب آرای شاهنامه کاخ سعدآباد از هر نظر قابل بررسی است اما با توجه به این که موضوع این پژوهش با تأکید بر نگاره‌هاست نتایج قابل توجهی براساس مستندات به دست آمده درخصوص بازه زمانی یا دوره تاریخی خلق این شاهکار هنری ارزشمند به دست آمد. با توجه به بررسی‌های انجام شده به نظر می‌رسد این شاهنامه در زمان تیموریان (نیمه دوم قرن نهم ه.ق) و اوایل دوره صفویه (نیمه اول قرن دهم ه.ق) به وجود آمده باشد زیرا مستنداتی مانند نسخه‌های خطی به ویژه شاهنامه‌های بر جای مانده از قرن هفتم ه.ق به بعد وجود دارد که با تطبیق آنها با یکدیگر می‌توان به این نتایج رسید. برای کشف بازه زمانی خلق این اثر نفیس، موارد مهمی جهت بررسی مورد توجه قرار گرفته است از جمله: رنگ، طراحی، نقاشی و ترکیب‌بندی و.... سایر موارد اگرچه اهمیت خود را دارند اما به دلیل کثرت مطالب از ارائه آنها در این مجال خودداری شده است.

طبق نتایج به دست آمده می‌توان به طور قطع گفت شاهنامه کاخ سعدآباد بعد از قرن هشتم ه.ق، به وجود آمده است زیرا کتابت آن به خط نستعلیق می‌باشد. گرچه در مورد نوع خطاطی، نیازمند تحقیق و تفحص ویژه‌ای است اما به طور کل می‌توان از روی کلیت و ظاهر خوشنویسی به کار رفته این موضوع را بیان کرد زیرا خط نستعلیق در قرن هشتم ه.ق. و در تبریز به وجود آمد. از نظر سایر ویژگی‌ها به ویژه با دقت در کلیات و جزئیات نگاره‌ها و همچنین استفاده از روش تحلیلی - تطبیقی می‌توان کمک شایانی در کشف بسیاری از مسائل مربوط به این شاهنامه نمود.

نخستین چیزی که از دیدن نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد جلب توجه می‌کند، رنگ‌های شفاف، زنده و درخشان آن است که پس از گذر سال‌ها از خلق این اثر شکوهمند، هنوز به قوت خود باقی مانده‌اند و با همه آسیب‌های جدی که از گزند روزگار دیده است رنگ‌ها این ویژگی منحصر به فرد خود را از دست نداده‌اند.

رنگ‌های به کار رفته در نگاره‌ها بسیار پر جلاء و شفاف هستند و ترکیبی از رنگ‌های نارنجی، آبی تیره، آبی روشن، انواع قهوه‌ای، سیاه، سفید، نقره‌ای (که به مرور زمان سیاه شده)، سبز چمنی، سبز زیتونی، صورتی پر رنگ، صورتی کم رنگ، زرد اکر، طلایی و قرمز به مقدار خیلی کم می‌باشند. نوع رنگ‌های به کار رفته از نظر جلاء، درخشش و شفافیت مانند مکتب شیراز دوره تیموری است اما استفاده از رنگ‌های طلایی برای آسمان، غالب بودن رنگ آبی در بسیاری از نگاره‌ها، استفاده از انواع قهوه‌ای‌ها و استفاده خیلی کم از رنگ قرمز گواهی مستندی است که ما را به تاریخ ذکر شده نزدیک می‌گرداند زیرا این ویژگی‌ها مربوط به مکتب هرات دوره تیموری است در این دوره به ویژه از نیمه دوم قرن نهم ه، ق است که حتی کیفیت رنگدانه‌ها (پیگمنت‌های رنگی) غنای خاصی یافته و هنرمندان در تهیه هر چه با کیفیت‌تر بودن رنگ‌های مورد نیاز تلاش ویژه و وافر داشته‌اند در دوران‌های بعد از نیمه دوم قرن دهم ه، ق، این ویژگی کمتر وجود دارد یا اصلاً وجود ندارد.

مورد مهم بعدی در شناخت ویژگی‌های نگاره‌های شاهنامه کاخ سعدآباد، نوع کادر و ترکیب‌بندی آنهاست. این شیوه که به صورت کادرهای نامتقارن درون متن و گاهی خروج کادر از متن نوشته‌ها و از طرفی نوع چیدمان یا ترکیب بندی عناصر درون کادر که به صورت خطی و افقی است و گاهی خروج عناصر از کادرها اتفاق افتاده، بسیار شبیه آثار مکتب شیراز است اما از جهات دیگر به ویژه پویایی و تحرک عناصر تأثیر مکتب هرات می‌باشد.

ویژگی دیگر شاهنامه کاخ سعدآباد که حائز اهمیت است نوع طراحی و نقاشی نگاره‌های آن است. از آنجا که نوع طراحی عناصر ظاهراً خام‌دستانه به نظر می‌رسد (و شاید همین امر سبب کم اهمیت به نظر رسیدن این شاهنامه و عدم توجه لازم به آن بوده است) اما با کمی دقت می‌توان متوجه شد که هنرمند یا هنرمندان خالق این اثر، در واقع دارای جسارت و قدرت قلم بسیار خوبی بوده‌اند. با توجه به نوع طراحی و نقاشی نگاره‌ها و تنوع در انواع طراحی‌ها و رنگ‌گذاری‌ها شاید بر این امر صحه می‌گذارد که احتمالاً این نسخه خطی در یک محیط کارگاهی و توسط چند نفر که هر یک وظیفه مشخصی به عهده داشته‌اند به وجود آمده است. نقوش اصلی طراحی شده در این اثر مبتنی بر الگوی انسانی، حیوانی، طبیعی و تزئینی و سایر موارد مرتبط دیگر بوده است.

مشخصه‌های طراحی‌ها و تصویرپردازی نگاره‌ها نشان می‌دهد که احتمالاً این اثر در ابتدای امر تحت تأثیر مکتب شیراز بوده زیرا ویژگی‌هایی همچون خلاصه‌پردازی در تعداد عناصر نگاره‌ها، زمین خلوت و ساده، گل بوته‌های ساده صرفاً جهت پوشاندن زمین خلوت، شکل تپه‌ها، تک درختان سرسبز و عدم اولویت‌بخشی به پس‌زمینه از نظر دقت در ترسیم جزئیات آنها در خود دارد. از طرف دیگر دقت در جزئیات به ویژه پیکره‌های انسانی و حیوانی، تأکید بر موضوع رویداد در قسمت پیش‌زمینه، نوع تزئین به کار رفته در پوشش افراد، تحرک و پویایی عناصر، بیانگری احساسات در حالت و چهره افراد یا برخی دیگر از عناصر

وابسته ویژگی‌هایی است که به مکتب هرات برمی‌گردد. بیشترین شباهتی که در تطبیق عناصر و جزئیات آنها با سایر مکاتب نگارگری دیده می‌شود به نظر می‌رسد مربوط به مکتب تبریز در اوایل دوره صفویه است زیرا علاوه بر شباهت نوع چهره‌پردازی افراد، پوشش لباس آنها، نوع اسب‌ها، زین و یراق اسب‌ها و تزئینات مربوطه مانند گردن‌آویز سفید رنگ، عناصر تزئینی از نوع ختایی و اسلیمی‌ها و دلایل مهم دیگری همچون نرم و روان بودن قلم نگارگر در ترسیم جزئیات، وجود عناصر دوره صفوی مانند کلاه قزلباشی با چوب‌هایی به رنگ‌های قرمز و مشکی، توجه به حالات افراد و به ویژه فضای عارفانه در نگاره‌های آخرین شاهنامه کاخ سعدآباد(که به نظر تحت تأثیر فضای تشیع‌گری افراطی در بدو حکومت شاه اسماعیل صفوی در جامعه به وجود آمده)، نشان می‌دهد که این اثر گویا در مکتب تبریز و در واقع تحت تأثیر مکتب هرات تصویرپردازی شده است زیرا طبق شواهد تاریخی، شاه اسماعیل صفوی پس از رسیدن به حکومت، هنرمندان بسیاری را از جمله کمال‌الدین بهزاد را از هرات به تبریز منتقل می‌کند تا در کارگاه‌های درباری فعالیت کنند و این هنرمندان نیز در واقع با توجه به حضور بهزاد که شیوه جدیدی را نیز در هنر نگارگری پایه‌ریزی کرده و سبب اوج و شکوفایی آن شده است بنابراین به نظر می‌رسد تمام آثاری که در این دوره تاریخی به وجود آمده‌اند در واقع تحت تأثیر مکتب هرات بوده‌اند ولی به دلیل این‌که مکان خلق آثار از هرات به تبریز تغییر یافته، بنابراین مکتب آنها را به نام جدید یعنی مکتب تبریز نامیده‌اند، آثار این مکتب، علاوه بر داشتن ویژگی‌های مکتب هرات، ویژگی‌های خاصی مربوط به خود نیز دارد، چنان‌که ذکر آن در مطالب بالا گفته شد.

- Dhali, M., Jensen, C.N., Wit, J.W., Schomaker, L. (2020). Feature-extraction methods for historical manuscript dating based on writing style development. *Pattern Recognition Letters*, 131, 413-420.
- Lai, G., Wang, E. (2017). Manuscript culture in early China: Editors' introduction. *Journal Chinese Studies in History*, 50, 167-171.